

ԱՐՓԱՅԻ ՍՏՈՐԻՆ ՀՈՍԱՆՔՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՄԻ ՇԱՐՔ ՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Սմբատ Դավթյան

Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղ
Իջևան, Ուսանողական փող. 3

Էլ. հասցե՝ srdavtyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 31.07.2020, գրախոսվել է 27.09.2020, ընդունվել է
տպագրության 01.03.2021

Ներածություն

Հայաստանի պատմությանը վերաբերող աշխատություններում առկա են մեծաքանակ տեղագրական տվյալներ և տեղանուններ: Այդպես էլ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատությունում բերված հարյուրավոր մանրատեղանունների և վայրերի տեղորոշումը կարևոր պատմաաշխարհագրական և պատմամշակութային արժեք ունի: Պատմիչը եղել է ականատեսը և երբեմն էլ նվիրատու մասնակիցը Նորավանքին շարժական և անշարժ գույք նվիրաբերելու գործարքներին. այս փաստը վկայում է նրա բերած տվյալների հավաստիությունը: Ստ. Օրբելյանը տեղանքի և նվիրաբերվող հողամասերի անվանումները ներկայացնում է այնպես, ինչպես դրանք եղել են տվյալ ժամանակաշրջանում: Թուրք-պարսկական տիրապետության տարիներին բնակավայրերի և այլ աշխարհագրական օբյեկտների անվանումները աղավաղվել կամ թյուրքացվել են, և այդ առումով չաղավաղված տեղանունների բացահայտումը և տեղորոշումը նաև կարևոր պատմաքաղաքական արժեք են ձեռք բերում:

Արփայի ստորին հոսանքի մի քանի վայրերի տեղորոշումը

Փորձենք ճշգրտել Արփայի հովտի ստորին հոսանքում գտնվող մի քանի վայրերի տեղադրությունը: Հետազոտված տարածքն ընդգրկում է Արփա գետի հովտի՝ Նորավանք տանող կամրջից մինչև Արենի բնակավայրն ընկած հատվածը: Արփայի հովիտն այս հատվածում ներկայացնում է անտեցեղենտ կիրճ՝ զառիթափ լեռկ քարափային լանջերով և լավ արտահայտված ողողատով և դարավանդներով¹: Ըստ երկրաբանական

¹ Բաղդասարյան 1971, 380:

տվյալների՝ գետը տարեկան իր հունը խորացնում է 6-8 մմ-ով: Հետևաբար, անցած 700 տարիների ընթացքում գետը խորացել է 5-6 մետրով, այսինքն՝ գետի հունը XIII-XIV դարերում գտնվել է այսօրվա Երևան-Գորիս խճուղու մակարդակի վրա: Հարկ է նշել, որ այս հատվածն ունի բարենպաստ պայմաններ (ջրի առկայություն, բարեբեր հող, տաք կլիմա) խաղողագործության զարգացման համար, այդ պատճառով էլ այստեղ դարեր շարունակ զբաղվել են այգեգործությամբ:

Պատմական փաստերի վկայության համաձայն՝ Արփայի հովտի ստորին հոսանքում գտնվող Արենիի (ինչպես նաև հարակից մի քանի գյուղերի) բնակիչների մի մասին հաջողվել է խուսափել շահաբասյան գաղթից՝ պատսպարվելով գյուղի մերձակա քարանձավներում, լեռներում, կիրճերում²: Կարևորելով բնիկների՝ տեղանուններին վերաբերող տվյալները հաջորդ սերունդներին փոխանցելու անգնահատելի դերը, անվանի պատմաբան Մորուս Հասրաթյանը գրում է. «Այդ տեսակետից երջանիկ չասենք, անհամեմատ բարվոլ վիճակում են հայկական այն գավառները, որոնք քիչ են գաղթել կամ գաղթվել են, բայց բնիկներից թեկուզ և մեկ մարդ, կամ մեկ ընտանիք մնացած լինի: Այս մեկը նորեկներին կասեր ոչ միայն գյուղի, այլև գյուղի հանդերի և նրանց վրա պահպանված ավերակների, լեռների և գետերի անունները»³: Գյուղի բնակիչները սերնդեսերունդ միմյանց բանավոր փոխանցել են բազմաթիվ անվանումներ, այդ թվում՝ տեղանուններ:

Ստ. Օրբելյանը «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ գրում է, որ Մահևանյան տոհմի իշխանի թոռ Զուրջի որդի «գնէ զԱղթայ այգինոր յԱռփայ ի մեծ իշխանէն Տարսայիճէն, որ էր և նոցա գնուածք ի բուն հայրենատէրանցն, և տայ ի գինն 4.000 դրամ»⁴ և նվիրում է Նորավանքին: Ավելի վաղ վանքին էր նվիրվել «էր և ի հին ատուրց տուեալ ի վանսն զԴայեկի քարոյ այգին հոգեցատուր Ախթամարեանց և այլոց ոմանց»⁵:

Այնուհետև պատմիչը գրում է «Գնեցաք և մեք ի միջոցին գյուղով մասն ի հայրենատէրանցն ընդ 2.500 դրամի և բոլորեցաք զայգին ի բոլոր

² Կարապետյան 2012, 42:

³ Հասրաթյան 1985, 128-129:

⁴ Օրբելյան 1910, 490:

⁵ Օրբելյան 1910, 491:

Ծակուտ քարէն մինն ի վեր ի սպառնում այգւոյն որ մեծ սալն է»⁶: Օրբելյանի տվյալներից երևում է, որ երեք այգիներից երկուսը՝ Աղթա և Դայեկի քար այգիները, ընկած են միասնական զանգված կազմող այգու եզրամասերում, իսկ կենտրոնում պատմիչի գնած և Նորավանքին նվիրաբերած այգին է: Միաժամանակ հայտնի է, որ 3 մասից բաղկացած ամբողջական այգին ձգվում է Ծակուտ քարից մինչև մեծ սալը (սարը): Վերոհիշյալ իրադրությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ սխեմայի ձևով:

Ծակուտ քար	Մեծ սալ /սար/	
Դայեկի քարի այգի	մեջտեղի այգի	Աղթա այգի

Պատմիչի բերած տեղանունների նկարագրությունները թույլ են տալիս վերականգնելու Աղթա և Դայեկի քարի այգիների, ինչպես նաև Ծակուտ քարի և մեծ սարի(սալի) գտնվելու վայրերը:

Այժմ անդրադառնանք վերոհիշյալ տեղանուններին.

1. *Աղթա (Ախտա) այգու* մասին հիշատակվում է Նորավանքի գավթի արևմտյան պատի հարավային մասի 1291 թ. արձանագրության մեջ՝

«ԿԱՄԱԽԼԱ(ՍՏՈՒԾՈՂ)Յ, ԵՍ՝ԱՄԻՐԱՅՍ, ԹՈՌՆՋՈՒՐՋԻՆ, ԵԿԻ ՆՈՐԱՎԱՆՍԱՌԱՋԻՍ(ՈՒՐ)Բ

ՆՇԱՆԻՍՈՒՋՅԱՂԹԱԱՅԳԻՆ, ՈՐԻՊԱՐՈՆՏԱՐՍԱԽՃԷՆ

ԳՆԵՑԻ :Դ: :Ռ: (4000) ԴՐԱՄՈՒԻ

:Գ: (3) ՋՈՐԻ, ՏՎԻԻՍ(ՈՒՐ)ԲՈՒԽՏԱՍ՝Վ(Ա)Ս(Ն) ԻՄՀՈԳՈՅՍԵԻ

ԻՄՄԱԻՐՆ՝ԳՈՀԱՐԽԱԹ(ՈՒՆԻՆ). Տ(Է)ՐՍՏԵՓԱՆՈՍԿԱՐ

ԳԵՑԻՏԱՐԻՆ :Դ: (4) ԺԱՄ՝ :Բ: (2) ԻՆՁ, :Բ: (2)՝ԻՄՄԱԻՐՆ

ՀՈՒՓՍԻՄԵ(Ա)ՆՑՏԱԽԻՆ:ԱՐԴ, ԹԷԻՄԵՐՅԵՏԱՄ

ՆԱՅԱՑԿԱՄԻՊԱՐՈՆԱՑԵԻՅԱԻԱԳԱՑՀԱԿԱՌԱԿԵԼՋԱՆԱ՝Ի

Ս(ՈՒՐ)ԲԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՆ)Ն

ԵԻՅԵՐԻՑՍ(ՈՒՐ)ԲԺՈՂՈՎՈՅՆՆՋՈՎԵ(Ա)ԼԵՂԻՑԻՆԵԻԲԱ-

ԺԻՆՋՅՈՒԴԱԻՆԱՌՑԷԻՄԵՐՄԵՂԱՅ

ՊԱՐՏԱԿԱՆԵՂԻՑԻՆ, ՈՒՋԻՄ :Դ: :Ռ: (4000) ԴՐԱՄՆՈՒՋ:Գ: (3)

ՋՈՐԻՆԻՆՈՐԱՎԱՆՍԴԱՐՁՆԵՆ.

ԹՎԻՍ :ՉԽ: (1291). ՀԱՍՏԱՏԷԳԻՐՍԿԱՄԱԽԼԱ(ՍՏՈՒԾՈՂ)Յ»⁷:

⁶ Օրբելյան 1910, 491:

⁷ Բարխուդարյան 1967, 220:

Նույն բովանդակությունը որոշակի փոփոխություններով Ստ. Օրբելյանը ներառել է «Պատմության նահանգին Սիսական»՝ «Յայմա աուրս էր այր մի մեծագգի Ամիրայ անուն բնակեալ հայրենեօք ի գեղն Առփայ, որդի Ջուրջին, թոռն իշխանացն Կապանեցի զոր Մահկանեանք կոչէին. գնէ զԱղթայ այգին որ յԱռփայ ի մեծ իշխանէն Տարսայիճէն, որ էր և նոցա գնուածք ի բուն հայրենատէրանցն, և տայ ի գինն 4.000 դրամ»⁸:

Արփայի աջ ափին գտնվող Աղթա այգու տեղադիրքի (գտնվելու վայրի) մասին գիտեն Արենի գյուղի բնակիչները, այգու լուսանկարը զետեղված է «Արփա-Արենին Վայոց ձորի պատմության հոլովություն» գրքում⁹: Այգու անունը կապ ունի հենց այգու դեմ դիմաց գտնվող Ախտա աղբյուրների հետ. կա՛մ այգին է իր անունը ստացել աղբյուրներից, կա՛մ տեղի է ունեցել հակառակը: Վերոհիշյալ աղբյուրները գտնվում են Արփա գետի ձախ ափին. այն կարստային ջրառատ աղբյուր է՝ բաղկացած երեք ակունքից. դրանցից մեկը անմիջապես բխում է գետի մեջ՝ առաջացնելով «ծովային ջրաղացներ» երևույթը: Բնական է, որ այդ աղբյուրները լավագույն կողմնորոշիչ կարող էին դառնալ այգիները նշելու համար. հարկ է նշել, որ աղբյուրի դիմաց գտնվող տափարակը, որ Արփա գետի դարավանդն է, լավագույն պայմաններ (մշտական ջուրը, բարենպաստ կլիմա, բերրի հող) ուներ և ունի այգի դառնալու համար: Բացի այդ, Ախտա աղբյուրի մասին հիշատակություն կա նաև վերջին տասնամյակներում լույս տեսած գրքերում և տեղեկատվությունում¹⁰:

2. *Մեջտեղի այգին*, ինչպես գրում է պատմիչը, գտնվել է Աղթա և Դայեկի քարի այգիների միջև: Ստեփանոս Օրբելյանի «Գնեցաք և մեք ի միջոցին գյուղվ մասն ի հայրենատէրանցն ընդ 2.500 դրամի և բոլորեցաք զայգին ի բոլոր Ծակուտ քարէն մինչև ի վեր ի սպառուած այգայն որ մեծ սալն է» տողերը թույլ են տալիս հեշտությամբ որոշելու այդ այգու գտնվելու վայրը: Այս արտահայտությունների համադրմամբ ստացվում է, որ մեջտեղի մասը համընկնում է Արենիի այսօր գործող շուկայի հետնամասում գտնվող խաղողի այգիներին:

⁸ Օրբելյան 1910, 490:

⁹ Սիմոնյան, Վարդանյան 2008, III լուսանկար:

¹⁰ Սարգսյան 1989, 267: Վայոց ձորի մարզի աշխարհագրական անվանումների պաշտոնական տեղեկատու 2007, 14:

Քաջբերունին 1875-1879 թթ. Վայոց ձորում կատարած իր ճամփորդական նոթերում այս այգին նշում է «Ծակուտ քարի այգի» անվանումով¹¹:

3. *Դայեկի (կամ Դայակի) քարի այգու* մասին առաջին անգամ հիշատակվում է 1260-1261 թվականով թվագրված¹² Ամաղուի Նորավանքի գավթի հյուսիսային պատի վրա.

«ԿԱՄԱԽՆ [Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ] ԻՏ(Է)ՐՈՒԹԵ(ԱՆ) ԻՇԽԱՆԱՑԻՇԽԱՆ-
ՆԻՆՍՄՊԱՏԱԵԿԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՆ) ԳՐ(Ի)ԳՈ(ՐՈ), ԵՍ՝ԱԼ-
ՓԱՍԼԱՆ [ԵԻ]

ՄԻՆԻԹԱՐՔԱՀԱՆԱՅԵԻՏՎԻԶԴԱԵԿՈՒՔԱՐՈԱՅԳԻՆ [Ի
ՆԱԽԱՅԿԱՅՍԻԻՐ] ԳԼԽՈՎՆԵԻԳԵՏՈՎՆ. ԳՐ(Ի)Գ(ՈՐ) ԵԻ
ԱՅԼՄԻԱԲԱ(Ն)ՔՍՏՎ(ԻՆ) ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆԱԻՐՆՁԱՄ(ԷՆ)
ԵԿԵ(ՂԵ)ՑԻՔՍՊԱՏԱՐԱԳ :Ը: (8) ԱԻՐ՝ :Ա: (1) ԽՈՒՄԱՐԻՆ, :Ե: (5)
ԱԼՓԱՍԼԱՆԻՆ, :Բ: (2) ԴԱՄԱԽՆ. ԿԱՏԱՐԻԶՔՆԱԻՐ(ՀՆԻ)Ն
ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ»¹³:

Երկրորդ աղբյուրը Ստ. Օրբելյանի «Սյունիքի պատմությունն» է, որտեղ այն հիշատակվում է 2 անգամ՝

ա) «...և յընտիր տանուտերաց, որպէս Ախթամարեան զարմքն որ ի հին ժամանակաց բնակեալ էին յԱռփայ գիւղն՝ տան յիւրեանց հայրենեացն զԴայեկի քարոյ այգւոյն զվերին բաժինն»¹⁴:

բ) «Էր և ի հին ատուրց տուեալ ի վանսն զԴայեկի քարոյ այգին հոգեցատուր Ախթամարեանց և այլոց ոմանց, և արձանագրով և նզովիք հաստատեալ զի մի ոք հակառակեցի»¹⁵:

Արձանագրությունից և պատմիչի ներկայացրած տվյալներից պարզ է դառնում, որ Դայեկի քարի այգին (վերին բաժինը) զբաղեցնում է Դայեկի քարի հարևանությամբ գտնվող Արփայի հովիտը՝ ներկայիս Նորավանք տանող կամրջից մինչև մեջտեղի այգի ընկած հատվածը:

Դայեկո քարի այգու և Դայեկո քարի մասին երկու անգամ հիշատակում է նաև Ղևոնդ Ալիշանը 1893 թ. Վենետիկում հրատարակված «Սիսական» աշխատության մեջ: Մեկ անգամ՝ կապված վերոհիշյալ վիմագրի հետ, երկրորդ անգամ՝ ի թիվս Սյունիքի 5 տասնյակից ավելի ամրոցների,

¹¹ Քաջբերունի 2003, 339:

¹² Բարխուդարյան 1967, 219, Մաթևոսյան 2017, 105:

¹³ Բարխուդարյան 1967, 219:

¹⁴ Օրբելյան 1910, 368:

¹⁵ Օրբելյան 1910, 491:

նշում է նաև Դայեկի քար ամրոցի¹⁶ մասին՝ հենվելով Ստ. Օրբելյանի բերված տվյալների վրա: Երկրորդ հիշատակության մեջ Ղ. Ալիշանը գրում է. «Մերձ ի խառնուրդ գետակին Ռինտայ յԱրփա, յեզեր սորա կան աւերակք շինատեղոյ և եկեղոցոյ, Ծծախաչ անուն. քանզի կաթնակարօտ ստնտու կանայք համարին օգտիլ ուխտաւորութեամբ առ խաչվէմ մի տեղոյն, և յայն սակս այնպէս կոչի: Ըստ այսմ իմաստի՝ սա թուի կամ մերձաւոր սմին քարաբլուր և քարաբերդ՝ կոչեցեալ ի հնումն Դայեկի քար, յիշեալ ի պատմութեան Սիւնեաց»¹⁷: Ալիշանի այս ենթադրությունը, ըստ որի Ծծախաչ եկեղեցին և Դայեկի քարը գտնվում են իրար մոտ, որպես ճշմարտություն ընդունել են «Արփա-Արենին Վայոց ձորի պատմության հոլովություն» գրքի հեղինակները, որոնք այդ գրքում զետեղել են 2 լուսանկար¹⁸՝ իրար կապելով այդ տեղանունները: Ըստ լուսանկարի՝ Դայեկի քարը Գնիշիկի գետաբերանի դիմացի ժայռոտ լանջերով բլուրն է, իսկ Ծծախաչ եկեղեցին Նորավանքի խաչմերուկից դեպի Աղավնաձորի խաչմերուկ տանող Մ-2 խճուղու վրա գտնվող տապանաքարերն են: Որ այդ տեղանուններն իրար հետ կապ չունեն, նշում են նաև Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի հեղինակները՝ Դայեկիքար տեղանվան տակ գրելով՝ «Ղ. Ալիշանը, այս իմաստից ելնելով, ենթադրաբար (ընդգծումը մերն է) նույնացնում է Երևանի նահանգի Շարուր-Դարալագյազի գավառի Ծծախաչ ավերակ գյուղի անվան հետ»¹⁹: Ըստ Ալիշանի նկարագրության՝ Դայեկի քարը քարաբլուր էր և ամրոց (բերդ)²⁰: Միաժամանակ, ըստ Օրբելյանի նկարագրության, Դայեկի քարի այգին գտնվում էր Ծակուտ քարի դիմաց և երեք այգիներից բաղկացած ամբողջական այգու եզրային հատվածն էր: Այսինքն՝ Դայեկի քարը պետք է լինի համանուն այգու հարևանությամբ (որից էլ ստացել է իր անվանումը)՝ Ծակուտ քարի դիմաց, ունենա ժայռոտ լանջեր և լինի ամրոց: Այդպիսի նկարագրությանը համապատասխանում է գյուղում հայտնի «Քարի տակ» բլուրը, որը հրվանդանաձև ելուն է՝ ժայռոտ լանջերով և մակերևույթով: Բլրի բարձրադիր մասում մինչև օրս պահպանվել են խոշոր և անտաշ քարաբեկորներից կառուցված երկու պարիսպների հատվածներ: Դրանցից մեկն անցնում է բլրի

¹⁶ Ալիշան 1893, 7:

¹⁷ Ալիշան 1893, 168:

¹⁸ Սիմոնյան, Վարդանյան 2008, IV լուսանկար:

¹⁹ Հակոբյան 1988, 20:

²⁰ Հակոբյան 1988, 20:

կատարային մասով և ունի արևմուտք-արևելք ուղղություն, իսկ ամենաբարձր կետով (բարձրությունը ծովի մակարդակից՝ 1094.2 մ) պարզորոշ դիտարկվում են կառույցների (հավանաբար՝ աշտարակի) հետքեր:

Պարիսպների մյուս հատվածը գտնվում է նախորդից մոտ 80-90 մ հարավ: Այս հատվածի կառուցման ժամանակ օգտագործվել են նաև բնական ժայռերի 2-3 մ բարձրությամբ ելքերը, որոնց միջև եղած տարածքներն էլ պարսպապատել են տարբեր մեծությամբ քարաբեկորներով: Տեղտեղ պահպանված պարսպի բարձրությունը կազմում է 1-1.5 մ՝ բաղկացած իրար վրա դրված երկշարք և եռաշարք քարաբեկորներից:

Հաշվի առնելով շարվածքի բնույթը՝ կարելի է ենթադրել, որ Դայեկի քար ամրոցն ունի բրոնզեդարյան հասակ, իսկ միջնադարում հավանաբար ենթարկվել է վերակառուցումների: Չենք բացառում նաև, որ Դայեկի քարը եղել է ամրոց-դիտակետ, որտեղից դիտարկվել է Արփայի հովտի այս մասի անցուղարձը (նկ. 2):

Հարկ է նշել, որ միջին դարերում պաշտպանական կառույցները (բերդեր, ամրոցներ) նշվել են «բերդ» առաջադիր արմատով կամ հետադիր (օրինակ, Բերդիկ, Բերդն, Բաղաբերդ, Ցուրաբերդ և այլն): Ըստ Թ. Հակոբյանի՝ բերդեր են եղել նաև «կերտ»-ով վերջացող տեղանունները, օրինակ, Տիգրանակերտ, Երվանդակերտ և այլն²¹: Ալիշանի աչքից չի վրիպել այն փաստը, որ ամրոցների մի մասը նշվել է նաև «քար»²² բառով (օրինակ, Բաղակայ քար, Կըկոց քար, Կաքաուց քար, Ուռաց քար և այլն): Թե ինչու են այդպիսի անվանումներ ստացել ամրոցները, Օրբելյանը գրում է. «Սիսակի սերունդներից մի մարդ՝ Բաղակ անունով, այս գավառն ստանալով ժառանգության բաժին, Բաղակի ապառաժը շինում է ամրոց, որը կոչվում է Բաղակի քար»²³: Ըստ պատմիչի ներկայացրածի՝ «քար» բառով նշված ամրոցները պետք է լինեն քարե մակերևույթ և լանջեր ունեցող (ապառաժ) լեռնազանգված, որին համապատասխանում է Դայեկի քարը:

Ինչ վերաբերում է «Արփա-Արենին Վայոց ձորի պատմության հուլովություն» գրքում հրապարակված Դայեկի քարի լուսանկարին, ապա պետք է ասել, որ այդ լեռնազանգվածը զուրկ է պաշտպանական կառույցների բնորոշ ռելիեֆային ձևերից (ձորերով կամ կիրճերով տարանջատված չէ

²¹ Հակոբյան 1966, 77:

²² Հարկ է նշել, որ «քար» բառը Հայաստանում, բացի բուն նշանակությունից, ունի նաև բազմաթիվ այլ իմաստներ՝ քարափ, ժայռ, քարանձավ, պատ:

²³ Օրբելյան 1910, 77:

հարևան տարածքներից, պարսպապատելու համար անհարմար հսկայական հարթ տարածք է), և, բացի այդ, որևէ պարսպի կամ պատի հետք անգամ չկա: Եվ ընդհանրապես, Արփա գետի աջափնյակում գտնվող բոլոր բարձրությունները, բացառությամբ Դայեկի քարի, Աղավնաձորի սարավանդի առանձին մեղմաթեք և հարթ մակերևույթ ունեցող հատվածներ են՝ զերծ որևէ պաշտպանական հատկությունից: Սարավանդը ձևավորվել է հեղեղաջրերի բերած գլաքարերի նստեցման հետևանքով: Գլաքարերի շերտի հզորությունը 6-7 մ²⁴ է:

Նկ. 1. Դայեկի քար ամրոցի տեսքը հարավ-արևելքից

4. *Ծակուտ քարը*, ըստ Օրբելյանի նկարագրության, գտնվել է Դայեկի քարի այգու դիմաց, քանի որ այգու սահմանը վերջանում է Ծակուտ քարի մոտ: Ծակուտ քարից արևելք գտնվող տարածքում բարենպաստ պայմաններ չկային այգիների մշակման համար, քանի որ քարայրի մոտով անցնող Գնիշիկ գետակը սելավաբեր էր (դրա մասին են վկայում պրոյուվիալ բերվածքների լայն տարածումը գետակի ստորին հոսանքում և գետաբերանում), անկանխատեսելի վարք ուներ և կարող էր քշել-տանել այգին: Բացի այդ, Արփան այդ հատվածից դեպի արևելք ձեռք է բերում կիրճի բնույթ (այս հատվածի Քարափաձոր անվանումով ձգվում է մոտ 4

²⁴ Բալյան 1986, 164:

կմ՝ մինչև ներկայիս Աղավնաձոր գյուղի խաչմերուկը), որտեղ բացակայում էին այգի հիմներու համար անգամ փոքր հողատարածքները²⁵: Ինչ վերաբերում է տեղանվանը, ապա Ծակուտ բառի արմատը ծակն է, որը նշանակում է քարայր, իսկ հայերենում լայն տարածում ստացած **-ուտ** վերջածանցով նշվում են որևէ բանով առատ տեղ, վայր ցույց տվող գոյականները (օրինակ՝ եղեգնուտ, կաղնուտ, խնձորուտ): Տարածքում այդ տեղանվանը համապատասխանում է միայն ընդհանուր ժայռածածկի տակ գտնվող 3 հսկայական մուտք ունեցող Արենի-1 (Մյարոզի, Քարատակի, Վայք, Թոչունների) քարանձավը: Այս քարանձավի վերոհիշյալ անվանումներից և ոչ մեկը չունի պատմական հիմք, և ժամանակն է, որ մյուս անվանումներին հավասար օգտագործվի նաև ավելի քան 750 տարի առաջ հիշատակված Ծակուտ քար կամ Ծակուտ քարի քարանձավ անվանումը:

5. *Մեծ սարը*²⁶, ըստ Օրբելյանի, հատուկ անուն (տեղանուն) չի, սակայն պատմիչի գրածից պարզ երևում է, որ այդ սարը համապատասխանում է ներկայիս Արենի գյուղի դիմացի ժայռազանգվածին կամ էլ անմիջապես նրա ներքևում գտնվող տափարակին, որտեղ գտնվել է հին Արփա գյուղատեղին, և որտեղ էլ 1321 թ. կառուցվել է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (Ստ. Օրբելյանի մահվանից 18 տարի անց):

Ամբողջացնելով տվյալների վերլուծությունը և դրանք տեղադրելով ժամանակակից տեղագրական քարտեզի հիմքի վրա՝ ստանում ենք հետևյալ պատկերը (նկ. 2):

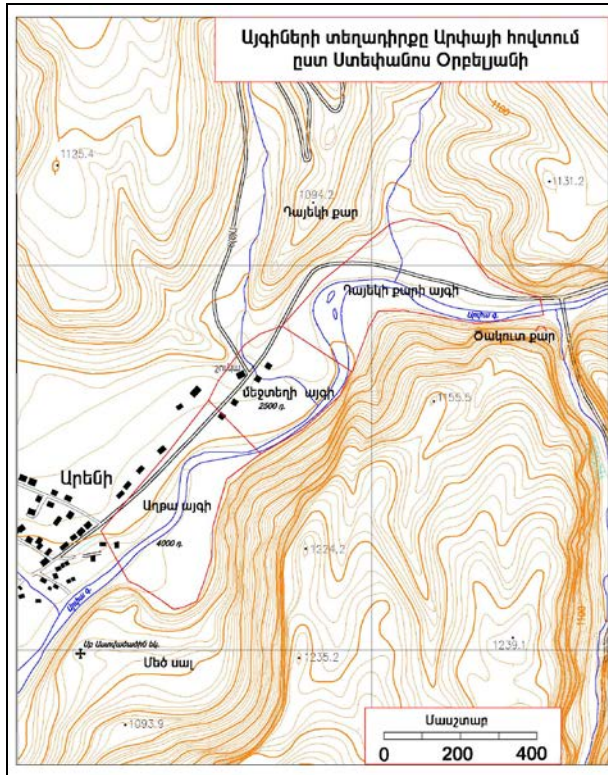
Եզրակացություններ

Այսպիսով, Ստ. Օրբելյանի նկարագրությունները թույլ տվեցին տեղանունների օգնությամբ տեղորոշել մի շարք վայրեր: Ընդ որում, տեղանքի նկարագրություններն այնպիսի մանրամասնություններով են ներկայացված, որ անգամ այդ դեպքերից ավելի քան 700 տարի անց մեզ թվում է, թե ականատեսն ենք Դայեկի քար ամրոցում (որտեղից երևում են Արփայի հովտի խաղողի այգիները, Ծակուտ քարը և մեծ սարը) խմբված աշխար-

²⁵ Ձորի այս հատվածում բնական պայմանների հետևանքով (նեղ հովիտ, որն ամբողջությամբ զբաղեցված է եղել անկանխատեսելի վարք ունեցող Արփա գետով) անգամ մինչև 1960-ական թթ. հնարավոր չի եղել ավտոմոբիլային ճանապարհի կառուցել: Մ-2 խճուղու Քարափածորով անցնող այս հատվածը կառուցվել է 1960 թ.-ից հետո:

²⁶ Ըստ Օրբելյանի՝ «մեծ սալ», տե՛ս Օրբելյան 1910, 491:

հիկ և հոգևոր խավի ներկայությամբ մեծանուն պատմիչի՝ «մեջտեղի այգին» Նորավանքին նվիրաբերելու մասին որոշման կայացմանը:

Նկ. 2. Խաղողի այգիների տեղադրիքը

Պատմական տեղանունները մեր պատմամշակութային ժառանգության մասն են կազմում, և, կարծում ենք, որ դրանք գրանցելու համար անհրաժեշտ է կազմել Հայաստանի պատմական անվանումների ազգային գրանցամատյան: Գրանցամատյանում կներառվեն այն վայրերը (ճակատամարտերի, նշանավոր անձանց հետ կապված վայրերը, պատմական լանդշաֆտները՝ հնագույն այգիներ, դաշտեր, հանդեր և այլն), որոնց մասին հիշատակություններ կան պատմական սկզբնաղբյուրներում (պատմիչների գործեր, վիմագրություններ և այլն), սակայն դրանցում այսօր բացակայում են կառույցների կամ նախկին լանդշաֆտների հետքերը և չեն գրանցվել Հայաստանի Հանրապետության պատմության և մշակութային ժառանգության հուշարժանների պետական ցուցակներում և աշխարհագրական անվանումների պաշտոնական տեղեկատվություն: Տեղերում դրանք կկա-

հավորվեն համապատասխան ցուցանակով (ինչպես պատմության և մշակույթի հուշարձանների դեպքում է), որի վրա կնշվեն վայրի պատմական անվանումը և առաջին անգամ հիշատակվելու տարեթիվը (դարը), իսկ դրանց անձնագրերում, բացի վերոհիշյալ տվյալներից, նաև հատվածներ դրանց հիշատակող բնագրերից: Այս խնդիրը կարևորվում է նաև նրանով, որ ներկայումս Հայաստանում կառուցվող զբոսաշրջային արահետների վրա բացակայում են պատմական տեղանուններ նշող ցուցանակները, մինչդեռ դրանց առկայությունը կբարձրացնի այդ արահետների ինֆորմատիվությունը:

Պատմական տեղանունների բացահայտումը և ճիշտ տեղորոշումը ունեն նաև կարևոր կիրառական նշանակություն: Պատմական անվանումների օգտագործումը տարբեր ոլորտներում թույլ կտա մոռացումից փրկել և երկրորդ կյանք պարգևել պատմամշակութային ժառանգության այդ շերտը: Դրանք կարող են օգտագործվել որպես ապրանքային նշան, ապրանքի անուն (օրինակ, այդ տարածքից ստացվող խաղողից արտադրվող գինու համար), կալվածքի անվանում և այլն:

Գրականություն

- Ալիշան Ղ. 1893, Սիսական: Տեղագրություն Սինեաց աշխարհի, Վենետիկ, 563 էջ:
- Բալյան Ս.Պ. և ուրիշներ 1986, Հայկական ՍՍՀ գեոմորֆոլագիան, Երևան, ԳԱ հրատ., 239 էջ:
- Բաղդասարյան Ա.Բ., Աբրահամյան Ս.Գ., Ալեքսանդրյան Գ.Ա., Ասլանյան Ա.Ա., Զոհրաբյան Լ.Ն. 1971, Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, ԳԱ հրատ., 472 էջ:
- Բարխուդարյան Ս. 1967, Դիվան հայ վիմագրության, պր. 3-րդ, Վայոց ձոր, Երևան, ԳԱ հրատ., 526 էջ:
- Կարապետյան Հ. 2012, Վայոց ձորն ու նրա հուշարձանները, Երևան, «Մուսալեռ», 192 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ. 1966, Սյունիքի թագավորությունը պատմաաշխարհագրական առումով, Երևան, «Միտք», 220 էջ:
- Հակոբյան Թ.Խ., Բարսեղյան Հ.Խ., Մելիք-Բաշխյան Ս.Տ. 1988, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:
- Հասրաթյան Մ. 1985, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, ԳԱ հրատ., 278 էջ:
- Մաթևոսյան Կ. 2017, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, «Մուղնի», 244 էջ:

- Սարգսյան Է.Գ. 1989, Քարանձավները բացում են գաղտնիքները, Երևան, «Հայաստան», 280 էջ:
- Սիմոնյան Ա., Վարդանյան Ա. 2008, Արփա-Արենին Վայոց ձորի պատմության հոլովություն, Երևան, Իրանագիտական կովկասյան կենտրոն հրատ., 579 էջ:
- Վայոց ձորի մարզի աշխարհագրական անվանումների պաշտոնական տեղեկատու 2007, Երևան, «Գեոքարտ կենտրոն», 94 էջ:
- Օրբելեան Ստեփանոս 1910, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեսանի, 618 էջ:
- Քաջբերունի 2003, Ճանապարհորդական նկատողություններ, հրատ. պատրաստեցին Ա. Քալանթարյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Մելքոնյանը, Երևան, «Մուլնի», 498 էջ:

ԱՐՓԱՅԻ ՍՏՈՐԻՆ ՀՈՍԱՆՔՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՄԻ ՇԱՐՔ ՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Սմբատ Դավթյան

Ամփոփում

XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմության» և միջնադարյան մի շարք վիմագրերի քննությամբ պարզվել է Արփա գետի ստորին հոսանքում գտնվող մի քանի վայրերի տեղադրությունը: Արփայի հովտի այս հատվածը ձգվում է Նորավանք տանող կամրջից մինչև Արենի գյուղն ընկած մասը և ամբողջությամբ ծածկված է խաղողի այգիներով (թե՛ միջնադարում և թե՛ ներկայումս): Ըստ վերոհիշյալ աղբյուրների՝ խաղողի այգիները կազմել են մեկ միասնական զանգված և բաղկացած են եղել երեք մասից՝ Դայեկի քարի այգին (գրադեցրել է վերին հատվածը), մեջտեղի այգին (կենտրոնական մասը) և «Աղթա» կոչված այգին (ստորին հատվածը): Այգիների տեղորոշման համար հիմք է դարձել Աղթան, որի տեղադիրքը և անվանումը փոփոխության չեն ենթարկվել առնվազն XIII դարից: Դրա մասին են վկայում Արենի գյուղի բնակիչները, որոնք չեն ենթարկվել XVII դարի բռնագաղթին և, պատասպարվելով գյուղի մերձակա քարանձավներում ու ձորերում, կարողացել են հետագա սերունդներին փոխանցել տարբեր վայրերի անվանումները: Այդ անվանումներից է նաև Աղթան, որի մասին գիտեն ոչ միայն տեղի բնակիչները. այգին հիշատակվում է նաև վերջին տասնամյակներում հրատարակված տեղեկատվությունում և գրքերում: Ուսումնասիրությունների միջոցով պարզվել է նաև Վայոց ձորի միջնադարյան ամրություններից մեկի՝ Դայեկի քարի տեղադիրքը:

Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ հնագիտական բացառիկ գտածոներով հայտնի և համաշխարհային հռչակ վայելող Արենի-1 քարայրը առնվազն XIII-XIV դարերում անվանվել է Ծակուտ քար կամ Ծակուտի քարի քարանձավ:

Բանալի բառեր՝ Ստեփանոս Օրբելյան, Աղթա այգի, Դայեկի քար ամրոց, Ծակուտ քար քարայր, Արենի-1 քարայր, Նորավանք, Արփա գետ:

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ РЯДА МЕСТНОСТЕЙ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ РЕКИ АРПА

Смбат Давтян

Резюме

На основе данных историографа XIII в. Степаноса Орбеляна и средневековых лапидарных надписей удалось установить локализацию ряда местностей в долине реки Арпа. Описываемый отрезок долины реки Арпа тянется от моста по дороге к монастырю Норавапк до села Арени и полностью засажен виноградниками. Согласно вышеупомянутым источникам, виноградники составляли единую, непрерывную полосу, состоящую из трех участков – «виноградника Даеки кар» (занимал верхний участок), «среднего виноградника» (занимал центральный участок) и «виноградника Ахта» (занимал нижний участок). Взаиморасположение вышеотмеченных участков определялось местоположением виноградника «Ахта», географическое положение и название которого оставались прежними по крайней мере начиная с XIII века. О винограднике «Ахта» знают не только местные жители: виноградник под тем же названием упоминается также в различных географических справочниках и книгах, изданных в последние десятилетия.

Благодаря проведенным исследованиям выявлено и уточнено расположение средневекового фортификационного сооружения «Даеки кар». Уникальная по своим археологическим находкам пещера Арени-1 еще в XIII-XIV веках была известна под названием «Цакут кар» («Дырявый камень»).

Ключевые слова – Степанос Орбелян, виноградник Ахта, крепость Даеки кар, пещера Цакут Кар, пещера Арени-1, монастырь Нораванк, р. Арпа.

ON THE ISSUE OF LOCALIZATION OF A NUMBER OF SITES ALONG THE LOWER COURSE OF THE ARPA RIVER

Smbat Davtyan

Abstract

The localization of several historical sites of the Arpa river valley was defined as a result of examination of writings of the 13th century historian Stepanos Orbelian and a number of Medieval epigraphs. This part of the Arpa valley, entirely covered by vineyards (both in the past and today), stretches from Areni village to the bridge leading to Noravank. According to the above-mentioned sources, the vineyards formed a single unified landscape and consisted of three parts: the garden of Dayeki Qar (occupied the upper part), the middle garden (occupied the central part), and the Aghta Garden (occupied the lower part). The Aghta Garden, the name and location of which have not been changed since at least the 13th century, became the bases for localization of other two gardens. This is evidenced by inhabitants of the village of Areni, who did not succumb to the forced migration of the 17th century and having taken refuge in the caves and valleys near the village, were able to pass down to future generations various local place names. One of those names is "Aghta Garden," which is known not only to the locals, but is mentioned in books and brochures published in the recent decades. The investigation also revealed the location of the Dayeki Qar stone, one of the medieval fortresses of Vayots Dzor. This research also revealed that the world-famous Areni-1 cave, known for its unique archaeological findings, at least by the 13-14th centuries was called Tsakut Qar or the cave of Tsakut Qar.

Key words – Stepanos Orbelian, Aghta garden, Dayeki Qar fortress, Tsakut Qar cave, Areni-1 cave, Noravank monastery, Arpa river.